

Я. М. Шабала –

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
давньої та нової історії України*

Волинського національного університету імені Лесі Українки

Соціально-економічний розвиток волинського села в добу хрущовських реформ (1953–1964 рр.)

*Роботу виконано на кафедрі давньої та нової
історії України ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розкрито суть і зміст аграрних реформ хрущовської доби в СРСР та УРСР, на основі різноманітних джерел, у тому числі архівних матеріалів, показано вплив цих реформ на становище аграрного сектора Волинської області, проаналізовано основні показники та динаміку його соціально-економічного розвитку в 1953–1964 рр.

Ключові слова: сільське господарство, реформа, закупівельні ціни, капіталовкладення, колгосп, радгосп, МТС, план, економічні показники.

Шабала Я. Н. Социально-экономическое развитие волинского села в период хрущевских реформ (1953–1964 гг.). В статье раскрыты сущность и содержание аграрных преобразований хрущевской эпохи в СССР и УССР, на основании различных источников, в том числе и архивных материалов, показано влияние этих реформ на состояние аграрного сектора Волинской области, проанализированы главные показатели и динамика его социально-экономического развития в 1953–1964 гг.

Ключевые слова: сельское хозяйство, реформа, закупочные цены, капиталовложения, колхоз, совхоз, МТС, план, экономические показатели.

Shabala Ya. M. Social-Economic Development of the Volyn Village in the Period of Khrushchov's Reforms (1953–1964). The article considers the contents of agrarian reforms introduced by Khrushchov government in the USSR and Ukrainian SSR. The analysis has been done on the basis of different sources, including the archival documents. In the focus of attention is the influence of those reforms on the state of agrarian sector in Volyn region. The main data and the dynamics of social-economic development in 1953–1964 have been deeply analyzed.

Key words: agriculture, reform, purchase prices, investment, colhoz, sovhoz, MTS, plan, economical data.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аграрні перетворення в період хрущовських реформ в УРСР досить повно відображені у вітчизняній історіографії, проте аграрна історія Волині цього періоду потребує більш детального вивчення і висвітлення з наукових позицій. У переважній більшості праць, в яких тією чи іншою мірою розкрито цю проблему, автори намагалися показати зрушення в аграрному секторі Волинської області у другій половині 1950 – на початку 1960-х рр. на основі аналізу головних соціально-економічних показників, які демонстрували динаміку розвитку продуктивних сил і меншою мірою звертали увагу на виробничі відносини в системі селянин – колгосп – держава. Тому ця публікація має **на меті** проаналізувати зміни, які відбулися саме в цій важливій сфері, і показати, як вони вплинули на розвиток волинського села. Вивчення аграрних перетворень хрущовської доби має також і велике практичне значення, оскільки цей історичний досвід може підказати шляхи подолання кризових явищ у сучасному українському селі.

Вклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Після визволення Волині з-під німецької окупації головним завданням у соціально-економічній сфері стала відбудова економіки краю, яка в роки війни зазнала великих збитків і руйнувань. Щодо аграрного сектора, то для його відбудови передбачалося вирішення двох взаємопов'язаних завдань: в організаційно-господарському плані – завершення побудови радянської колгоспно-радгоспної системи, в соціально-економічному – реанімація сільськогосподарського виробництва і виведення його щонайменше до рівня довоєнних показників.

Щодо виконання першого завдання, то на початку 1950-х рр. на Волині було завершено процес колективізації, і в аграрному секторі остаточно сформувалася колгоспно-радгоспна модель організації сільськогосподарського виробництва. Загалом колективізацію на Волині було майже завершено

до кінця 1951 р., бо, за архівними даними, на 25 липня 1951 р. поза колективними господарствами залишалося лише 83 одноосібних господарства на площі 103 га [4, 49]. Загальна кількість об'єднаних у колгоспах господарств становила 99,5 %. На 1 січня 1952 р. у Волинській області функціонувало 664 колгоспи, в яких було об'єднано 163 036 дворів. У їх користуванні перебувало 1 432 900 га землі, у тому числі 638 100 га орної [5, 68, 73].

Проте не вся селянська земля була усупільнена в колгоспах. Для особистого користування селянам надавалися присадибні ділянки. Їх розміри визначала Постанова Ради Міністрів УРСР № 514 від 8 березня 1949 р. “Про розмір присадибних ділянок в колгоспах в західних областях УРСР”. Згідно з цією постановою колгоспникам надавалися підсобні ділянки у розмірі від 0,25 до 0,5 га без урахування землі під житловими спорудами [4, 68]. Таким чином сформувався новий, соціалістичний уклад на селі: селяни працювали в колгоспах, які стали для них основним місцем роботи, і вели невелике особисте, або підсобне, господарство, що разом забезпечувало їхній добробут.

На межі 1940–1950-х рр. зміцнюється матеріально-технічна база колгоспів Волинської області. У 1948–1950 рр. їх основні виробничі фонди зросли більш ніж у п'ять разів. За цей час у колгоспах споруджено 8 817 виробничих об'єктів, придбано на власні кошти 124 вантажівки, 685 сівалок, понад 1 000 жаток та інший сільгоспінвентар. МТС і радгоспи у 1949–1950 рр. отримали 956 тракторів, 523 молотарки, 523 локомотиви, що піднесло їх енергозброєність порівняно із 1948 р. у 10 разів [10, 145, 146].

Однак попри оптимістичні заяви партійно-радянського керівництва СРСР та республіки про те, що на початку 1950-х рр. сільське господарство досягло довоєнного рівня і далі нарощує обсяги виробництва, в аграрному секторі в цей період з'явився ряд тривожних тенденцій: скорочення обсягів хлібозаготівель, що загрожувало продовольчій безпеці держави, стримувало формування страхового зернового фонду; споживання населенням продуктів харчування було далеким від раціональних норм; економічна слабкість багатьох колгоспів і радгоспів робила проблематичною подальше підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. Щодо Волинської області, то серед головних проблем розвитку сільського господарства на початку 50-х рр. ХХ ст. були слабкість матеріально-технічної та фінансової бази господарств, відставання тваринницької галузі, в якій поголів'я худоби не досягло навіть довоєнного рівня [14, 120].

Незважаючи на всі зусилля державних та партійних органів, аграрний сектор залишався найслабшою ланкою народного господарства. Висвітлюючи повоєнний розвиток волинського села, більшість авторів удалися до аналізу загальних економічних показників, які демонструють позитивну динаміку: зростання посівних площ, збільшення виробництва валового сільськогосподарського продукту тощо. Проте за цими показниками приховувалося напівзлиденне існування селянина-колгоспника, який був найбільш експлуатованою верствою в державі. Дуже влучно, на наш погляд, окремі дослідники називають селян цього періоду “пасинками соціалізму”. І справді, політика держави щодо села нагадувала вже знайому радянську політику “воєнного комунізму”: обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції (зерна, м'яса, молока тощо) в державний фонд, причому не лише з колгоспів, а й з індивідуальних селянських господарств. Оплата праці членам колективних господарств нараховувалася у трудових днях. Трудодень – один із винаходів соціалізму, який приховував відверту експлуатацію сільських трудівників. Колгоспник працював упродовж року, не отримуючи платні, і лише наприкінці року колгоспна адміністрація визначала кількість трудових днів, відпрацьованих ним, і нараховувала за них оплату, причому лише частину у грошовому вимірі, а частину – в натуральному. Були випадки, коли посеред року колгоспник брав аванс, наприклад зерном, із розрахунку, що в кінці року цей аванс вирахують із зароблених ним трудових днів, а решту доплатять. Проте після колгоспних бухгалтерських обрахунків виявлялося, що не йому мають доплатити, а він опинився в боргу перед колгоспом. Так, наприклад, у колгоспах поліської зони у 1953 р. колгоспники заборгували колгоспам 13,4 тис. ц зерна і 814,7 тис. крб [2, 2]. Попри відсутність будь-якого матеріального стимулювання люди працювали, виконуючи встановлені для них обсяги робіт. З одного боку, до цього їх спонукала жорстка колгоспна дисципліна з ідеологічним підтекстом, з іншого – традиційна ментальність: землю потрібно обробляти, а худобу – доглядати.

Насправді основним матеріальним стимулом для працівника має бути адекватна оплата його роботи. Селяни ж отримували мізерну платню за важку, виснажливу працю, оскільки фонд заробіт-

ної плати в колгоспах формувалася за залишковим принципом: передусім господарство мало розрахуватися з державою, віддавши обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції та повернувши позики, оплатити послуги МТС, створити насіннєвий та фуражний запас, і лише те, що залишалось, виплатити працівникам на трудовні.

За даними обласного управління сільського господарства, в 1952 р. у колгоспах Волинської області на одного працездатного вироблено в середньому 205,5 трудових днів. На трудовий день було виплачено 60 коп. грішми і 1,416 кг зерна [1, 3, 6]. Тобто, якщо один колгоспник у середньому відпрацював 205,5 трудових днів на рік, то його середня річна заробітна плата становила 290 кг зерна і трохи більше 120 крб.

Проте були колгоспи, в яких середня кількість трудових днів на одного працівника в 1952–1953 рр. була значно нижчою. Наприклад, у колгоспі ім. Леніна Заболоттівського району вона становила 121 трудовий день, у колгоспі “Нове життя” Головинського району – 87 трудових днів [3, 1]. Відповідно й натуральна та грошова оплата тут були мізерними. В окремих господарствах області колгоспники отримували лише натуральну оплату.

Головною причиною такої ситуації були надто високі норми поставок і дуже низькі заготівельні ціни на сільськогосподарську продукцію. Так, на осінь 1950 р. за 1 ц пшениці держава платила від 7,05 до 10,6 крб, за 1 ц жита – 3,9–6,4 крб, за 1 ц яловичини – 16,8–24,6 крб, за 1 ц свинини – 70 крб [7, 138]. Тобто 1 кг пшениці в середньому коштував близько 9 коп., 1 кг жита – близько 5 коп., 1 кг яловичини – 20,2 коп., 1 кг свинини – 70 коп. Крім обов'язкових поставок, колгоспам доводили план “добровільного” продажу сільськогосподарської продукції. Тут діяли не заготівельні, а закупівельні ціни. Вони були дещо вищими, але значно поступалися ринковим цінам.

Крім того, значна частина вирощеного в колгоспах урожаю йшла на натуроплату за послуги МТС. На вироблений робітником МТС у колгоспі трудовий день він отримував не менше 3 кг зерна. У цілому за надані МТС послуги колгоспам доводилося віддавати понад третину врожаю.

Загалом заробітна плата, яку отримували волинські колгоспники, не могла задовольнити потреби їхніх сімей ні в грошах, ні в продуктах харчування. Компенсувати якоюсь мірою ці потреби могли прибутки з їхніх присадибних ділянок. Однак і ці прибутки були мізерними через низку обставин. По-перше, індивідуальне господарство колгоспника суворо обмежувалося колгоспним статутом, згідно з яким господар міг утримувати одну корову, до двох голів молодняка, одну або, з дозволу правління колгоспу, дві свиноматки з приплодом, до десяти овець і кіз, курей і кролів без обмеження. Проте утримувати все, що дозволялося, колгоспник не міг, тому що урожаю з присадибної ділянки і заробленого зерна на трудовні йому не вистачало. Тож у кращому разі волинський колгоспник міг собі дозволити тримати корову, свиню та кільканадцять курей. Причиною цього були ще й високі податки: чим більше тварин утримувалося в господарстві, тим більший податок потрібно було сплатити державі. По-друге, колгоспник не міг вільно розпорядитися тим, що отримував із власного господарства. Адже для кожного двору також визначалися норми обов'язкових поставок: 250 л молока, 50 кг м'яса, 150 яєць, 1 сиру свинячу (або іншу) шкуру. За здану продукцію він отримував плату грішми, проте, якщо вирахувати сільськогосподарський податок, обов'язкові страхові платежі, то чистий прибуток від цього був незначним.

Отже, основний виробник сільськогосподарської продукції – селянин-колгоспник – був приречений на напівголодне, злиденне існування, що жодним чином не стимулювало його до високопродуктивної праці. Самі ж колгоспи були загнані в глухий кут державною грабіжницькою політикою. Ситуація в сільському господарстві на початку 1950-х рр. ставила під загрозу не лише колгоспно-радгоспний лад, а й загалом радянську господарську систему з усіма економічними й політичними наслідками. Ця обставина об'єктивно спонукала до вироблення державою нового аграрного курсу. Для цього потрібно було, по-перше, здійснити об'єктивний, неупереджений аналіз попередньої політики щодо села та виявити основні причини накопичення кризових явищ у сільському господарстві і, по-друге, визначити ефективні шляхи його реформування. Саме такі завдання покликаний був вирішити вересневий 1953 р. пленум ЦК КПРС.

Сьогодні навряд чи варто ставити питання про можливість радикальної зміни партійним і державним керівництвом СРСР аграрного курсу в тих умовах, хоча автори “Історії українського селянства” стверджують, що “у той час у Радянського Союзу ще була можливість обрати «китайський шлях» розвитку, тобто одним розчерком пера ліквідувати колгоспи й повернутися до приват-

ного сільськогосподарського виробництва, яке законсервувало себе у вигляді присадибного господарства” [9, 411–412]. На наш погляд, цю можливість можна розглядати із суто теоретичної точки зору. Аналіз офіційних партійних документів свідчить, що на той час існування радянського колгоспного ладу взагалі не ставилося під сумнів. Ось якими словами розпочинається постанова пленуму ЦК КПРС “Про заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР” від 7 вересня 1953 р.: “Соціалістичне сільське господарство СРСР... є найбільшим і найкраще механізованим господарством у світі. Воно незаперечно довело свої переваги перед дрібнотоварним селянським господарством, а також перед великим капіталістичним сільськогосподарським виробництвом”. Далі зазначалося, що “...соціалістичне сільське господарство довело свою велику життєву силу, свою здатність у дедалі зростаючих розмірах забезпечувати населення продовольством, а легку і харчову промисловість – сировиною” [11, 383–384].

Поряд із успіхами соціалістичного будівництва на селі пленум указав і на ряд суттєвих недоліків у сільському господарстві: низьку продуктивність основних галузей, особливо тваринництва, відставання у виробництві окремих видів сільгосппродукції, що не давало можливості повною мірою задовольнити потреби населення в продуктах харчування, а легку і харчову промисловість забезпечити сировиною, тощо. Щодо головних причин, які призвели до відставання аграрного сектора, у постанові пленуму відзначалися “насамперед порушення в сільському господарстві принципу матеріальної заінтересованості працівників у розвитку виробництва, у збільшенні його доходності – одного з корінних принципів соціалістичного господарювання” [11, 385], порушення принципу правильного поєднання особистих і громадських інтересів в артілі, незадовільне використання техніки, недостатнє забезпечення села кваліфікованими кадрами, і, що цілком закономірно, найважливішою причиною названо “незадовільне керівництво колгоспами, МТС і радгоспами з боку партійних, радянських і сільськогосподарських органів” [11, 387].

Виходячи із аналізу ситуації, яка склалася в сільському господарстві країни, вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС у своїй постанові накреслив комплекс заходів, спрямованих на кардинальне піднесення ефективності та підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Із загального контексту постанови можна виділити такі основні напрями оптимізації роботи аграрного сектора:

- стимулювання матеріальної зацікавленості суб’єктів господарювання у результатах праці (зменшення обов’язкових державних поставок і для колгоспів, і для окремих господарів, підвищення заготівельних і закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, запровадження прогресивних форм оплати праці різних категорій сільських трудівників);
- збільшення капіталовкладень у сільське господарство;
- зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів, радгоспів і МТС;
- забезпечення всіх ланок та підрозділів аграрного сектора кваліфікованим персоналом.

Згідно з постановами пленуму упродовж 1953–1958 рр. державні заготівельно-закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію збільшилися у кілька разів, зокрема на зерно – у 7 разів, на картоплю – у 8, на тваринницьку продукцію – у 5,5 разу [6, 156]. Це сприяло тому, що грошові доходи волинських колгоспів зросли з 37,2 млн крб у 1955 р. до 74 млн крб у 1958 р., тобто майже удвічі, їх неподільні фонди відповідно зросли з 28,3 млн крб до 77 млн крб, а вартість основних засобів виробництва за цей період збільшилася з 24,7 млн крб до 68 млн крб [7, 128].

Це позитивно вплинуло на загальну продуктивність сільськогосподарського виробництва у Волинській області. Валовий збір зернових і зернобобових зріс із 321,5 тис. т у 1955 р. до 326,1 тис. т у 1958 р., цукрових буряків – із 398,5 тис. т до 881 тис. т, картоплі – майже удвічі, досягнувши 1202 тис. т. Виробництво м’яса за цей період зросло з 38,2 тис. т до 48,9 тис. т, молока – з 263,3 тис. т до 385,1 тис. т [16, 53, 78].

Підвищення закупівельних цін, зменшення податків робили більш прибутковими індивідуальні господарства волинських колгоспників, що стимулювало збільшення поголів’я худоби в селянських дворах. Так, якщо поголів’я великої рогатої худоби в 1953 р. становило 200,9 тис. голів, то у 1958 р. – 271,4 тис., свиней – відповідно 97,6 тис. голів у 1953 р. і 204,6 тис. у 1958 р. [7, 102]. Фізичний обсяг продажу на колгоспних ринках м. Луцька м’яса і сала у 1958 р., порівняно із 1950 р., зріс майже у 2,5 разу, а молока і молокопродуктів – більше, ніж утричі [7, 219]. За статистичними даними, грошові доходи на один колгоспний двір у Волинській області за цей же період зросли із 618 до 4585 крб [8, 158].

Упродовж 1953–1958 рр. значно зросли капіталовкладення в сільське господарство Волині, що передусім сприяло зміцненню матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів. Зокрема, парк тракторів у сільському господарстві області зріс із 3677 у 1954 р. до 5069 у 1958 р., комбайнів відповідно – з 539 до 687 [7, 124].

Із 1953 р. в області почалася цілеспрямована робота для забезпечення кваліфікованими кадрами колгоспів, радгоспів та МТС. Так, уже до березня 1954 р. до колгоспів переїхало 693 спеціалісти, в МТС – 698 [10, 175].

Таким чином, завдяки оперативним заходам союзних, республіканських та місцевих партійно-державних органів, із 1954 р. в аграрному секторі Волині намітилися значні зрушення, і основні показники розвитку сільського господарства до кінця 1950-х рр. демонстрували позитивну динаміку.

Наприкінці 1950-х рр. курс на реформування тривав і далі, хоча наслідки окремих заходів мали досить суперечливий характер. Наступними важливими кроками були рішення лютого і червневого 1958 р. пленумів ЦК КПРС. На лютовому пленумі розглянуто питання про реорганізацію МТС у ремонтно-тракторні станції (РТС) і продаж їх тракторів та інших машин колгоспам. У березні цього ж року Верховна Рада СРСР прийняла відповідний закон. На вересневому пленумі ухвалено постанову про скасування з 1958 р. обов'язкових для колгоспів поставок сільськогосподарської продукції і заміну їх державними закупівлями. Скасовувалася також натуроплата колгоспів за послуги МТС і РТС, із господарств списувалася вся заборгованість, яку вони мали по обов'язкових поставках, контракції та натуроплаті [12, 324].

Унаслідок реорганізації МТС на Волині колгоспи придбали 4 667 тракторів, 632 зернові комбайни, понад 8 000 посівних і ґрунтообробних машин [10, 176]. З одного боку, це зміцнило господарську самостійність колгоспів, а з іншого – великі матеріальні витрати послабили їхнє фінансове становище, оскільки ціни на техніку, хоча й не нову, були дуже високими. Окремі економічно слабкі господарства через брак коштів узагалі не змогли придбати техніки, що значно ускладнило умови їх господарювання, знизило продуктивність виробництва.

Щодо державних закупівель, то ціни на сільськогосподарську продукцію були збільшені, однак не до такої межі, щоб забезпечити прибутковість сільськогосподарського виробництва. Ціни на тваринницьку продукцію не завжди досягали її собівартості. Крім того, з 1 січня 1959 р. майже удвічі підвищено ціни на сільськогосподарську техніку та її ремонт, непомірно високими для колгоспів були ціни на паливно-мастильні матеріали [9, 437]. Нееквівалентний обмін між державою і селом погіршив економічне становище колгоспів, послабив матеріальне стимулювання колгоспників.

Негативно на сільськогосподарському виробництві Волині позначилася і “кукурудзяна кампанія”, яка розпочалася в державі після того, як М. Хрущов відвідав у 1959 р. США. У волинських колгоспах вже наступного 1960 р. посівні площі під кукурудзу на зерно зросли більше ніж удвічі, а в 1961 р. – більше ніж у 10 разів, під кукурудзу на силос та зелений корм – зросли з 52 тис. га у 1958 р. до 109,3 тис. га у 1960 р. [7, 39, 40]. Це призвело до скорочення посівних площ під пшеницю, жито, технічні культури і, відповідно, до зниження їх валового збору.

Щодо приватного сектора, то з 1959 р. держава знову повернулася до політики обмежень: в одному господарстві можна було утримувати лише одну корову, одне теля до восьми місяців, двоє свиней, до десятка домашньої птиці [15, 245]. Як наслідок, в особистих підсобних господарствах населення у Волинській області в 1960 р. порівняно з 1959 р. поголів'я ВРХ скоротилося на 44,5 тис. голів, або на 16,3 %, свиней – на 48,3 тис. голів, або на 20,6 %, овець і кіз – на 10,9 тис. голів, або на 20,5 % [8, 102]. Це призвело до зниження товарності сільськогосподарського виробництва, адже селяни стали менше продавати молока, м'яса, птиці, яєць, інших продуктів, що негативно вплинуло на продовольчий ринок.

Загалом із 1959 р. до середини 1960-х рр. темпи розвитку сільськогосподарського виробництва у Волинській області, як і по всій УРСР, почали уповільнюватися. Це було ознакою того, що аграрна політика партійно-державного керівництва потребувала нових коректив.

Висновки. На початку 1950-х рр. у сільському господарстві Волині остаточно утвердилася колгоспно-радгоспна система, і воно було інтегроване в народногосподарський комплекс УРСР та СРСР. Його розвиток повністю визначався партійно-урядовою політикою держави. Попри певні успіхи післявоєнного відбудовного періоду в аграрному комплексі держави назріло ряд негативних тенденцій, які повною мірою проявилися й на Волині.

Із 1953 р. керівництво Комуністичної партії і держави здійснило ряд реформ, покликаних подолати відставання аграрного сектора, піднести ефективність та продуктивність сільськогосподарського виробництва. Реалізація аграрної політики, визначеної вересневим (1953 р.) пленумом ЦК КПРС, сприяла позитивним зрушенням у сільському господарстві країни та регіонів. До кінця 1950-х рр. у Волинській області зросла продуктивність основних галузей сільськогосподарського виробництва, зміцнилася матеріально-технічна база колгоспів і радгоспів, покращився добробут трудівників села. Однак на межі 50–60-х рр. реформи втрачають динаміку, все більше виявляється їх безсистемність і непослідовність, що в кінцевому результаті призводить до спаду темпів сільськогосподарського виробництва.

Головною причиною того, що нова аграрна політика дала лише тимчасовий ефект, було те, що реформи не торкнулися економічних, організаційних і, найважливіше, ідеологічних основ тодішнього аграрного ладу. Залишилися недоторканими відносини власності, соціалістична планова економіка з адміністративно-командним управлінням і регулюванням, які, незважаючи на очевидну економічну доцільність, загальмували розвиток ринкових відносин і в економіці загалом, і в аграрному секторі зокрема.

Джерела та література

1. Державний архів Волинської області, ф. Р-32, оп. 11, спр. 156.
2. Держархів Волинської обл., ф. Р-32, оп. 11, спр. 157.
3. Держархів Волинської обл., ф. Р-32, оп. 11, спр. 158.
4. Держархів Волинської обл., ф. Р-580, оп. 2, спр. 37.
5. Держархів Волинської обл., ф. Р-580, оп. 2, спр. 51.
6. Баран В. Україна 1950–1960-х рр. : еволюція тоталітарної системи / Баран В. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
7. Волинська область за роки радянської влади (1940–1966 рр.) : стат. зб. – Л. : Каменярь, 1969. – 314 с.
8. Задорожний В. Успіхи економічного розвитку західних областей Української РСР / В. Задорожний, М. Паламарчук. – К. : Держполітвидав УРСР, 1960. – 174 с.
9. Історія українського селянства : нариси : в 2-х т. / відп. ред. В. А. Смолій. – Т. 2. – К. : Наук. думка, 2006. – 653 с.
10. Історія Волині : з найдавніших часів до наших днів / [Михайлюк О. Г., Кічий І. В., Півницький М. Д. та ін.]. – Л. : Вища шк., 1988. – 238 с.
11. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – Т. 6 : 1941–1954. – К. : Політвидав України, 1980. – 524 с.
12. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. – Т. 7 : 1955–1959. – К. : Політвидав України, 1981. – 534 с.
13. Кук-“Леміш” В. Колгоспне рабство / Кук-“Леміш” В. – Л. : Центр досліджень визвольного руху, 2005. – 264 с.
14. Нариси історії Волинської обласної партійної організації / [П. А. Борковський, В. Н. Бурчак, Б. Й. Заброварний та ін.]. – Л. : Каменярь, 1981. – 250 с.
15. Панченко П. П. Аграрна історія України : підручник / П. П. Панченко, В. А. Шмарчук. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Т-во “Знання”, КОО, 2000. – 342 с.
16. Сільське господарство Волині : стат. зб. – Луцьк : [б. в.], 2009. – 315 с.